

Zabavna štampa u socijalističkoj Jugoslaviji

Zoran Janjetović

Institut za noviju istoriju Srbije

SAŽETAK: U radu se govori o položaju zabavne štampe u Jugoslaviji tokom razdoblja socijalizma. Prvih godina posle Drugog svetskog rata celokupna štampa je stajala pod strogom kontrolom novog komunističkog režima. On ju je koristio kako za informisanje javnosti, tako još više za širenje službene ideologije i obračunavanje sa političkim neprijateljima u zemlji i inostranstvu. U takvim uslovima nije moglo biti čisto zabavne štampe, već je i »zabavna« štampa bila uključena u širenje propagande – iako ponešto drugačijim sredstvima. Pri tom je njena uloga bila sekundarna, tako da je većina zabavnih listova imala manji tiraž od informativno-političkih.

Posle raskida sa Staljinom, počinje okretanje Jugoslavije Zapadu. I na polju kulture ono je obavljeno postepeno tokom nekoliko godina. Početkom pedesetih godina uvedeno je samoupravljanje i veća samostalnost preduzeća. Ovo se posebno odrazilo na štampu jer su listovi u mnogo većoj meri nego ranije bili upućeni na sticanje dohotka. Zbog toga dolazi do procvata komercijalističkih tendencija. Njih je bilo već i tokom prvih posleratnih godina, ali su sada one preuzele apsolutan primat. Da stvar bude gora po vlasti, većina zabavnog materijala je preuzimana sa Zapada. Slične tendencije su se pojačale šezdesetih godina, ali su vlasti tek 1972. pokušale da ih obuzdaju uvođenjem poreza na promet publikacijama koje su bile ocenjene kao šund. Vlasti su se plašile nepoželjnih ideoloških uticaja koji su se i nehotično prenosili preko zabavne štampe. Sa ekonomskom krizom osamdesetih godina, nivo celokupne štampe je dodatno snižen.

Sastavni deo zabavne štampe činili su šund-romani, koji su izlazili u nastavcima u dnevnim i nedeljnim listovima i u zasebnim sveskama. Bili su uglavnom ljubavnog, kriminalističkog ili vestern-sadržaja a čitali su ih većinom ljudi slabijeg imovnog stanja i manjeg obrazovanja. Oni, kao i celokupna zabavna štampa, su novinskim kućama obezbeđivali dobar deo novca potreban za održavanje informativne i ostale »ozbiljne« štampe.

Ključne reči: štampa, zabavna štampa, roto-romani, šund, propaganda

Zabavna štampa je oduvek činila integralni deo periodike, a može se reći i da predstavlja najstariji vid popularne kulture. Zbog prirodne ljudske potrebe za zabavom ona je nastala uporedo sa opštim širenjem štampe – a za šta su glavni preduslovi bili povećane tehničke mogućnosti i šira pismena publika. U zapadnim zemljama ovi

uslovi su u većoj meri ispunjeni tokom XIX veka.¹ Zato je ona tipičan proizvod modernosti.² I u južnoslovenskim zemljama ona se pojavila još tokom XIX stoleća, ali je tek u socijalističkoj Jugoslaviji postala masovan fenomen donekle uporediv sa štamptom na Zapadu. U ovom radu ćemo se pozabaviti zabavnim časopisima i listovima, zabavnim priložima u informativno-političkoj štampi i roto-romanima – u zasebnim sveskama i u okviru raznih listova, tokom razdoblja socijalističke Jugoslavije.

Iako se u periodu socijalizma znatno razvila, štampa kako u Jugoslaviji u celi ni, tako ni u pojedinim republikama nikad nije postala onako masovna pojava kao u razvijenim zemljama. Razlog je ležao u materijalnoj oskudici, slaboj distribuciji (delom zbog nerazvijene infrastrukture a delom zbog slabe organizacije) i relativno velikom broju i postotku nepismenih. Tokom decenija komunističke vlasti procenat nepismenih je vremenom smanjivan:

god.	ukupno	muško	žensko
1948.	25,4%	15,4%	34,4%
1961.	21,0%	11,0%	30,0%
1971.	15,1%	7,5%	22,2%

ali je zemlja uprkos naporima vlasti u tom pogledu ostala na evropskom začelju.³

Opšta razvijenost republika i pokrajina odgovarala je rasporedu pismenog i nepismenog stanovništva, a najviše pismenih bilo je u najrazvijenijim republikama i pokrajinama Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini, dok su Srbija,⁴ Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Kosovo zaostajali. Hijerarhija pismenosti nije, međutim, u potpunosti odgovarala broju listova i njihovim tiražima: najviše listova izlazilo je u Srbiji, iako procenat nepismenih u njoj nije bio najniži. Štaviše, najveći broj listova u toj republici nije izlazio u njenom ekonomski i kulturno najrazvijenijem delu (Vojvo-

¹ Maze 2008: 58–59; Božilović 2006: 202–206.

² Pitanje je u kojoj meri se listovi štampani u drvorezu, sa često skandaloznim pričama, koji su počeli da se pojavljuju već u XV veku mogu smatrati začetkom zabavne štampe. (Mekenli, Floresku 2006: 90, 96–97)

³ Prikazani su postotci nepismenog stanovništva starog iznad 10 godina. (Statistički kalendar Jugoslavije: 39.)

⁴ Po jednom partijskom funkcioneru, u Srbiji je 1967. godine bilo više nepismenih nego dve decenije pre toga. 74% aktivnog stanovništva završilo je samo osnovnu školu, a 10% u nju nikad nije ni išlo. (Problemi kulturne politike kao sadržaj sredstava masovnih komunikacija, 21. XII 1967, IAB, SKS Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 531.)

dini), već u tzv. »užoj« Srbiji.⁵ Ovo je bilo uslovljeno ne samo sa pismenošću, već i nacionalnom strukturom, jezičkim barijerama, saobraćajnim vezama, distribucijom štampe, kvalitetom i popularnošću pojedinih listova itd. Kada je reč o Srbiji, ne treba smetnuti s uma ni to da je Beograd istovremeno bio i glavni grad savezne države u kome je izlazio i jedan broj listova i publikacija namenjenih celoj zemlji.

Po jednom, ne sasvim egzaktnom pregledu, broj listova u Jugoslaviji prvih godina posle Drugog svetskog rata izgledao je ovako:⁶

god.	br. listova	tiraž (u milionima – procena)
1948.	306	167
1950.	357	215
1951.	371	234
1952.	401	257

Već se na prvi pogled uočava rast broja listova i njihovih tiraža. Ovo je bilo uslovljeno potrebom komunističkih vlasti da istovremeno podignu kulturni nivo stanovništva i da ga ideološki »izgrade«, tj. indoktriniraju novom vladajućom ideologijom. Modernizacijski procesi oličeni u razvoju društva i privrede, porastu gradova i broja pismenih usloveli su uglavnom stalan razvoj štampe tokom više decenija. On nije tekao pravolinijski, ali je tokom većeg dela socijalističkog razdoblja uglavnom postojala tendencija porasta broja listova i ukupnog tiraža.⁷ Krajem tog razdoblja zabeleženo je određeno smanjenje broja listova, što svakako treba pripisati produbljivanju ekonomske krize. Evo pregleda broja listova u pojedinim republikama i pokrajinama po petogodištima između 1953. i 1987. godine:⁸

⁵ Tendencija zamiranja srpske štampe u ovoj pokrajini je primećena još između dva svetska rata, a uzrok su bili beogradski listovi koji su bili jači a na vojvođansko tržište su stizali istog dana a ne sa većim zakašnjenjem kao ranije. (Up. Bešlin, 2001: 73–74.)

⁶ Jugoslavija 1918–1988: 391. Ovi brojevi se ne odnose na časopise, već samo na ono što se obično smatra »štamptom«.

⁷ To nikako ne znači da su svi listovi tokom ovog relativno dugog perioda beležili kontinuirani porast tiraža, ali je obim štampe u celosti postajao sve veći.

⁸ Jugoslavija 1918–1988: 393.

god.	SFRJ	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	uža Srbija	SAPK	SAPV
1955.	493	48	8	128	25	56	178	8	42
1960.	904	90	11	223	52	103	344	8	73
1965.	1171	116	12	274	62	157	413	15	122
1970.	1466	167	28	337	80	187	467	17	183
1975.	1939	212	46	413	102	363	538	36	229
1980.	2865	361	62	667	143	501	741	66	324
1987.	2825	351	70	665	159	483	714	58	325

Ukupan tiraž je izgledao ovako (u milionima)

1955.	350	16	1	66	7	51	193	1	14
1960.	629	39	1	111	17	78	352	2	30
1965.	701	42	1	167	18	74	361	3	34
1970.	785	69	2	152	22	98	395	6	41
1975.	765	42	5	197	17	83	380	9	33
1980.	1088	58	9	262	34	91	575	19	40
1985.	1328	120	12	351	36	146	580	24	60
1987.	1465	124	12	397	38	153	659	20	62

Po sebi je razumljivo da veliki deo štampe prikazan u ovoj statistici nije spadao u zabavnu štampu. Nju su tokom celog ovog perioda politički i kulturni delatnici uglavnom smatrali za manje važnu tako da su o njoj vodile statistike mahom novinsko-izdavačke kuće koje su to činile iz svojih internih, tj. komercijalnih razloga. Svojevrsan izuzetak činile su prve posleratne godine kada je Partija uspevala da gotovo sve podvrgne svojoj strogoj kontroli. Štampa je nadzirana i usmeravana preko Agitpropa, a zbog propagandne uloge koja joj je namenjena ne čudi da su tiraži informativno-političkih glasila bili dva puta veći od zabavnih: npr. 1949. godine službeni organ KPJ, *Borba*, izlazio je u 290.000 primeraka, drugi »centralni« list, *Politika* u 230.000 a glavna novina u Hrvatskoj, *Vjesnik*, u 57.000 primeraka. Njihovi zabavni pandani su obično imali niže tiraže: *Vjesnik u srijedu* 72.000, *Zabavnik horizont* 35.000, a *Politikin zabavnik* (koji je obnovljen 1952. godine) 120.000 primeraka. Među zabavnim listovima višim tiražom izdvajao se satirični zagrebački *Kerempuh*, čija je naklada

dostizala do 200.000 primeraka. Ovo, međutim, nije potrajalo jer je njegov tiraž zbog preoštne kritike kolektivizacije 1952. godine sveden na samo 37.000.⁹

Tokom prvih godina poraća ni zabavna štampa nije bila naročito zabavna. Vremena su bila teška, »obnova i izgradnja« zemlje su tražile velika odricanja, a vladajuća komunistička ideologija, koja je u sebi nosila crte asketizma, nije pogodovala stvaranju opuštenije atmosfere u medijima. U takvim uslovima nije mogla izlaziti štampa čiji bi jedini cilj bio da zabavi i razonodi čitaoce. Zabavna štampa je, kao i »ozbiljna«, morala biti u službi oficijelne propagande i ideološke indoktrinacije. Njen zadatak nije bio da zabavlja i opušta,¹⁰ nego su joj postavljeni isti propagandni zadaci kao i informativno-političkoj štampi. Razlika je bila samo u tome što je ona trebala da ih izvršava nešto drugačijim sredstvima.¹¹ Bilo je predviđeno da humoristički listovi izvrgavaju ruglu neprijatelje socijalizma i komunističkih vlasti, dok su ilustrovani trebali izveštavati o raznim aspektima života u zemlji i inostranstvu. Celokupna štampa je imala vaspitno-propagandnu funkciju, ali je pri tom zabavna štampa igrala podređenu ulogu.¹² Partijski forumi nisu bili sasvim zadovoljni kako je štampa ispunjavala postavljene zadatke, a kao krivci su detektovani predratni novinarski kadrovi koji su imali sklonost da nastave tradiciju predratnog novinarstva¹³ koje je po oceni vlasti bilo u »malograđanskom« stilu »bezidejne informativnosti« i »senzacionalno-informativnih tendencija«. Istovremeno postojao je i mimikrijski način prilagođavanja novim društvenim i ideološkim okolnostima koji se sastojao u rutinskom odrađivanju zadataka uz korišćenje uobičajenih marksističkih fraza.¹⁴ Analiza svakog broja listova od strane Agitpropa nije mogla da reši problem.¹⁵ Ovo utoliko pre što su najzabavniji listovi ideološki ocenjivani kao najgori. Jedna analiza iz prve polo-

⁹ Neki problemi štampe, 1949, AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36); Spehnjak, n.d., 105.

¹⁰ Zato je npr. kritikovano što je karikatura u štampi često postajala razonoda i što je gubila smisao i vaspitni efekat. [Branko Šotra, Pitanje naše karikature, 17. V 1949, AJ, 507, VIII, II/2–b (k. 4).]

¹¹ O pitanjima sadržaja *Ježa*, 17. V 1949, AJ, 507, VIII, II/2 (k. 4); Kratka analiza humorističkog lista *Čičak*, 1952, AJ, 507, VIII, VI/1. Iz tog razloga činjenica da učenici u privredi ne čitaju zabavnu štampu u beogradskom Agitpropu je ocenjena kao negativna pojava. (Zapisnik sa sastanka agitprop odeljenja 23. XII 1949, IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 144.)

¹² To je uslovalo i to da tiraži informativno-političke štampe budu veći od onih zabavne. [Neki problemi štampe, 1949, AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36); Organizaciona pitanja »Ježa«, AJ, 507, VIII, II/2 (k. 4); Spehnjak 2002: 105.]

¹³ Još se tokom međuratnog razdoblja očajavalo zbog lošeg profesionalnog i moralnog kvaliteta novinara. I tada su vođene kampanje protiv »nadrinovinara«. (Bešlin 2001: 74.)

¹⁴ Izveštaj CK KPJ o agitaciono-propagandnom radu [21.VII 1948.], AJ, 507, VIII, II/2-c (k. 19); *Narodni list*, organ Narodnog fronta Zagreba, maj–oktobar 1949, AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36). Ni dvadesetak godina kasnije, stanje novinarskog kadra nije bilo bolje sa stanovišta vlasti: manje od 20% novinara je imalo završen fakultet a članova SKJ je bilo malo. (Stenografske beleške sa 12. sednice Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, 7. X 1969, AJ, 507, IV/82.)

¹⁵ V. primere u: AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36).

vine 1950. konstatovala je da je *Ilustrirani vjesnik* »najviše od svih listova obilovao bezidejnošću, malograđanštinom, apolitičnošću«. Da stvar bude gora, on je istovremeno ocenjen kao najživlji i najzanimljiviji jer je uz članake donosio i reportaže i priloge iz raznih oblasti pa čak i note pesama. Njegova, za ono vreme velika, zabavna rubrika ocenjena je kao najbolja. Zahvaljujući izmenama redakcije list je promenio stil, ali ostaje nejasno da li su se pohvalne konstatacije ticale vremena pre ili posle te promene.¹⁶ Pojedini listovi (*Vjesnik u srijedu*, *Duga* i *Film*) su kritikovani zbog senzacionalizma.¹⁷

Vremenom su i političko-informativni listovi dobijali zabavne rubrike koje su bile u suprotnosti sa ozbiljnošću tih listova.¹⁸ Tako se rano pojavila tendencija da »ozbiljni« listovi imaju zabavne rubrike koje su i nehotično širile sasvim druge vrednosti od onih koje je list trebalo da propagira. Razlog tome je bilo to što je ogromna većina »zanimljivosti« preuzimana iz inostranstva.¹⁹ Odatle je dolazio najveći deo materijala i zabavnih rubrika i zabavne štampe tokom celog socijalističkog perioda. Promenio se samo geografski i ideološki pravac odakle su prilozima preuzimani: do raskida sa Staljinom većina priloga je stizala sa Istoka, uglavnom iz SSSR, a zatim, nakon nekoliko kratkih godina političke i kulturne preorijentacije, sa Zapada, posebno iz SAD.²⁰ Već početkom pedesetih godina je udeo inostranog materijala u zabavnim listovima bio toliki da izazove negodovanje i zabrinutost partijskih analitičara.²¹

Nakon oslobođenja iz Staljinovog zagrljaja kontrola štampe je postala nešto manje centralizovana, ali je »budnost« ostala na visini.²² Liberalizacija kulturnog života koju je donelo postepeno okretanje Zapadu dovela je i do povećanja šarolikosti štampe. Štampanje je i dalje usmeravana, ali već početkom pedesetih godina u Agitpropu su počeli da se žale da »listovi zabavnog i zabavno-senzacionalističkog karaktera«

¹⁶ Pregled ilustrovane štampe za mart–jun 1950, Aj, 507, VIII, II/5 (k. 26).

¹⁷ Zapisnik sa sastanka Komisije za štampu o problemima štampe 29. VIII 1952, AJ, 507, VIII, II/2-a.

¹⁸ Treba imati na umu da je većina vodećih novinsko-izdavačkih kuća koje su nastale radi objavljivanja »ozbiljnih« političkih listova, vremenom pokrenula i više zabavnih listova različitog profila, koji su često omogućavali glavnom, informativno-političkom listu da finansijski preživi.

¹⁹ Neki problemi štampe, Duga, 1949; Neka pitanja sadržine i karaktera ilustrovanih listova zajednička za sve (*Duga*, *Njiva*, *Ilustrovani vjesnik*, *Tovariš*, *Vidik*), 1949, AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36). U listovima koji su ovde analizirani prilozima su još uvek bili uglavnom sovjetski (o SSSR-u i prevodi sovjetskih književnih dela), ali već su objavljivane i američke humoreske (koje u Agitpropu nisu najbolje ocenjene).

²⁰ Najtiražniji list namenjen prvenstveno omladini, *Politikin zabavnik*, je između 1952. i 1991. doneo 2016 priloga razne dužine o SAD, a samo 412 o SSSR-u. (Janjetović 2009: 167)

²¹ »U nizu tih zabavnih listova ne vidi se da oni izlaze u Jugoslaviji: takvi kakvi su mogli bi izlaziti u čitavom svijetu.« (Zapisnik sa sastanka Komisije za štampu o problemima štampe, 29. VIII 1952, AJ, VIII, II/2-a (k. 3).

²² Dimić 1988: 148–150; Spehnjak 2002: 94–98.

potiskuju informativno-političke.²³ Bio je to proizvod ne samo veće slobode u sferi kulture, već i novog privrednog i društvenog sistema koji je uveden početkom pedesetih godina. On je podrazumevao veću samostalnost preduzeća i samoupravljanje, terajući preduzeća, a posebno novinsko-izdavačke kuće, da se manje oslanjaju na dotacije a više bore za sticanje dohotka.²⁴

Već tada je primećena pojava da informativno-politička glasila uglavnom posluju sa gubitkom, dok su samo zabavni i sportski listovi donosili profit. Da bi se ovaj disparitet prevazišao, povećavan je broj (često »bezidejnih«, »malogradanskih, »senzacionalističkih« i »prozapadnih«) zabavnih i sportskih priloga u »ozbiljnoj« štampi.²⁵ Predratni novinari koji su nekada radili u uslovima tržišne utakmice su poznavali pravila te igre, tako da su oni bili glavni širioci komercijalizacije.²⁶

Vremenom je štampa postajala bogatija i raznovrsnija, ali se zaoštrila i konkurencija između listova.²⁷ Kritike partijskih funkcionera zbog nekritičkog preuzimanja sadržaja iz zapadne štampe postale su refren.²⁸ On je, međutim, ostao bez dejstva jer je zadatak zabavnih listova sve više bio da zarade novac za održavanje informativno-političkih glasila do kojih je vlastima bilo stalo.²⁹ Na taj način komunisti su se našli u začaranom krugu: da bi sačuvali svoja propagandna glasila, morali su da trpe zabavna koja su na indirektan način širila ideologiju u osnovi neprijateljsku socijalističkom društvenom sistemu. Napori za prevazilaženje privrednih teškoća nisu išli na ruku ideološkoj ispravnosti štampe. Privredna reforma 1965. godine je unela još više tržišnih elemenata pa su samo važna politička glasila od posebnog značaja mogla da računaju na subvencije. Ostatak štampe je morao da živi od onoga što zaradi. Zbog toga je štampa sve više koristila zabavne sadržaje, koji su po pravilu nekritički preuzeti iz zapadnih listova.³⁰ Još pre privredne reforme, početkom šezdesetih godina primećeno je da tiraži zabavne štampe i dalje rastu, a ostale opadaju.³¹

²³ Neki problemi štampe, 1949, AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36); Gatalović 2010: 60, 123–124.

²⁴ Petranović 1988: 289–298; La presse, radio, television, film en Yougoslavie: 7.

²⁵ Dimić 1988: 151; Marković 1996: 485–486.

²⁶ Neki problemi štampe, 1949, AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36); Zapisnik sa sastanka Komisije za štampu o problemima štampe, 29. VIII 1952, AJ, 507, VIII, II/2-s (k. 3); O nekim pojavama u našoj štampi [1954?], AJ, 507, VIII, II/3 (k. 26); Analiza idejnih problema i problemi u oblasti kulture i umetnosti, 21. II 1958, AJ, 507, VIII, VI/2 (k. 37); Marković 1996: 208–209.

²⁷ Presse, radio, télévision, film en Yougoslavie: 8–9.

²⁸ Marković 1996: 486–487.

²⁹ Nacrt pretkongresnih teza za sredstva informacija, 6.VI 1964, HDA, 1220, 8.74/862; Spehnjak 2002: 106; Ile 1963: 610.

³⁰ Štampa i radio-televizija u SR Srbiji [1967.], IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 540; Šest odgovora o zabavi mladih, Borba, 1–2.V 1962, str. 12–13.

³¹ Marković 1996: 487.

Sve je to vodilo novom valu komercijalizacije koja je tokom šezdesetih godina bila oličena u cvatu zabavne štampe.³² Ne samo izmenjeni uslovi poslovanja, već i društvene promene do kojih je došlo tokom dve posleratne decenije, stvorili su uslove za taj procvat. Postepena urbanizacija, pristizanje bolje obrazovanih mladih generacija, svetski talas kulturne liberalizacije i porasta seksualnih sloboda, uvoz modnih hitova i drugo, omogućile pojavu novih tipova zabavnih časopisa – kao što su npr bili muzički časopis *Džuboks* (100.000 primeraka)³³ ili erotski *Adam i Eva*. I više nego ranije zabavna štampa je novinsko-izdavačkim kućama pribavljala sredstva za opstanak njihovih glavnih informativno-političkih listova.³⁴ Sa sve većom liberalizacijom išlo je i sve veće okretanje prema Zapadu. Broj priloga preuzetih iz zapadne štampe je stalno rastao. Jugoslovensko novinarstvo nije bilo u mogućnosti da »proizvede« dovoljnu količinu zanimljivog materijala za popunjavanje zabavnih rubrika i listova. Pored toga, nije preuziman samo sadržaj, već i zapadne novinarske forme kao što su pisma čitalaca, kult zvezda, tračevi, nagradne igre, izbori misica itd.³⁵ Međutim, budući da socijalizam nije bio sistem zasnovan prvenstveno na ekonomskoj logici, već da je imao i snažnu ideološku komponentu, uvek je bilo snaga koje su se opirale ova-

³² Procvat treba shvatiti kao porast broja listova i širenje spektra tema o kojima se pisalo, a ne nužno i kao kvalitativni uzlet.

³³ Kulturni i zabavni život mladih [1968?], IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 209.

³⁴ Tako je po Vilku Lunceru sredinom sedamdesetih godina *Vjesnikova* kuća živela od *Večernjeg lista* [nezahtevnog dnevnog lista], *Arene* [ilustrovane revije], *Studija* [radio-televizijske revije] i *Starta* [ilustrovanog lista sa erotskim fotografijama i tekstovima intelektualnih pretenzija]. (Luncer 1975: 398; Ganović 1972: 4). Slično je bilo već desetak godina pre toga: jedini dnevnici u Hrvatskoj koji su se sami izdržavali bili su *Večernji list* i *Slobodna Dalmacija*. (Nacrt pretkongresnih teza za sredstva informacija, 6. VI 1964, HDA, 1220, 8.74/862.) Stipe Šušvar je 1964. uvidao da *Vjesnik* piše protiv kiča i šunda, ali da ih u svojim drugim izdanjima širi. Iako potkovani marksista, on je propustio da uvidi ekonomsku vezu između te dve pojave. (Stenografski zapisnik sa sastanka Ideološke komisije o pretkongresnim tezama, 11. VI 1964, HDA, 1220, 8.74/862.) Nekima su ekonomski uzroci te pojave bili poznati, ali su odbijali da ih prihvate. Nikola Sekulić je 1967. u Komisiji CK SKJ za idejna i društvena pitanja obrazovanja, nauke i kulture tvrdio da je neodrživa teza da komercijalizovana i vesternizovana zabavna štampa treba da izdržava neprofitabilnu informativno-političku: po njemu, dok god zabavna štampa bude tako »žuta«, beležice rast tiraža, a »ozbiljna« pad. Po njegovom sudu ilustrovani listovi pogoduju lenjosti, pa će uvek imati više čitalaca, vaspitavajući publiku negativno, »delujući...u izvesnom smislu čak nesocijalistički«, jer većina njihovog materijala dolazi sa Zapada. [Stenografske beleške sa sednice Komisije CK SKJ za idejna i društvena pitanja obrazovanja, nauke i kulture, održana 26. maja 1967. godine, AJ, 507, VIII, II/2-b (k. 18).]

³⁵ Dr Milorad Živić, Mesto kulture u našem društvu i principi kulturne politike, [1966.]; Stenografske beleške sa sastanka redakcija lokalnih časopisa u Leskovcu, 30. X 1967, IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 531; Stenografski zapisnik sa sastanka Ideološke komisije o pretkongresnim tezama, 11. VI 1964, HDA, 1220, 8.74/862; Savjetovanje u Splitu [1963.], HDA, CK SKH, 1220, 4.98/1773; Stenografski zapisnik sa razgovora Komisije za ideološka pitanja CK SKH sa filmskim radnicima koji je održan 29. I 1964. u Dežmanovoj 10, I kat, HDA, 1220, 4.98/360; Aktuelni zadaci Saveza omladine u socijalističkom odgoju mlade generacije [1963.], AJ, 507, VIII, II/2-b (k. 12); Ile 1963: 610; Zadrović 1961: 811–813; Šest odgovora o zabavi mladih, Borba, 1-2-V 1962, str. 12.

kvom stanju. Na njihovu inicijativu donet je zakon o oporezovanju šunda 1972.³⁶ koji je zapretio da novinsko-izdavačkim preduzećima odseče granu na kojoj su sedela.³⁷ Do toga nije došlo, ali su zbog pogoršanja opšte privredne situacije sredinom sedamdesetih godina ta preduzeća tvrdila da su u skoro beznadežnom položaju.³⁸ Jednu deceniju kasnije stanje nije bilo ništa bolje, a ubrzano ekonomsko urušavanje sistema se odrazilo i na položaj štampe. Sredinom 1987. ocenjeno je da je »štampa u kolapsu«.³⁹ Materijalno propadanje je praćeno i snižavanjem intelektualnog, profesionalnog i moralnog nivoa štampe. On je bio primetan kako u političkoj štampi, tako u zabavnoj, koja u želji za zaradom nije više zazirala ni od objavljivanja pornografskih sadržaja.⁴⁰

Komercijalizam koji je bio nužna posledica veće samostalnosti novinsko-izdavačkih kuća sa sobom je donosio pojave koje su vlasti odmah ocenile kao »negativne«. Prvi se na udaru kritike našao »senzacionalizam«.⁴¹ Ono što je tadašnjim vlastodršcima bilo oči, iz današnje perspektive deluje potpuno benigno,⁴² i čak naivno.⁴³ Da bi privukli čitaoce i uvećali tiraž, mnogi zabavni listovi su prenosili zanimljivosti i čak bizarnosti iz zapadne štampe.⁴⁴ Drugi način privlačenja – pre svega manje zahtevne publike – bilo je pisanje o krvnim deliktima koje su vlasti ocenjivale kao »senzacionalističko«. Da bi donekle prikrili takav način izveštavanja, listovi su se često zaklanjali smokvinim listom formalne osude krivičnih dela o kojima su pisali.⁴⁵ Radi privlačenja čitalaca – napose muških – od ranih šezdesetih godina, na stranice zabavne (a uskoro i »ozbiljne«) štampe stizalo je sve više erotike. U početku je i ona bila praćena dvoličnim moralizatorskim opaskama.⁴⁶

³⁶ Više o tome vidi u nastavku teksta.

³⁷ Ganović 1972: 4.

³⁸ Sve teži položaj izdavača novina, *Borba*, 17. VII 1976, str. 6.

³⁹ Štampa u makazama, *Borba*, 19. VIII 1985, str. 3; Štampa u kolapsu, *Borba*, 16. VII 1987, str. 3.

⁴⁰ Kad deca neće da ručkaju..., *Borba*, 15–16. VII 1989, str. 6.

⁴¹ Senzacionalizam je bio jedna od glavnih negativnosti pripisanih štampi tokom prve dve posleratne decenije. Up. Napomene uz list *Pobjedu*, *AJ*, 507, VIII, VI/1 (k. 36); O nekim pojavama u našoj štampi, 1954, *AJ*, 507, VIII, II/5 (k. 26).

⁴² Najobičnija vest o pogibiji britanskog automobiliste Džona Koba ocenjena je 1955. kao senzacionalistička. (Luncer 1975: 399.)

⁴³ Sama činjenica da su neki prilozi upadali u oči nadležnih ne govori ništa o njihovoj stvarnoj važnosti – sa ondašnjeg ili današnjeg stanovišta.

⁴⁴ Analiza idejnih problema: problemi u oblasti kulture i umetnosti, 21. II 1958, *AJ*, 507, VIII, II/2 (k. 37) Na »forumima« se diskutovalo i o domaćim bizarnostima. [Zapisnik sa sastanka Komisije za štampu o problemima štampe, 29. VIII 1952, *AJ*, 507 VIII, II/2-a (k. 3)].

⁴⁵ Hadžagić 1975: 340.

⁴⁶ Sabljak 1975: 346; Hadžagić 1975: 341.

Ovakav koncept je nailazio na prihvatanje od strane publike, ali ne i predstavnika vlasti i kulturnog establišmenta. Još na samom početku kulturne liberalizacije, 1952. godine, izražena je ocena da su zabavni listovi »ispušteni iz ruku«. ⁴⁷ Nikola Sekulić je ideološki paranoično u diskusiji održanoj u Komisiji CK SKJ za idejna i društvena pitanja obrazovanja, nauke i kulture petnaest godina kasnije, ustvrdio da 70 do 80% materijala zabavne štampe i »večernjih, ilustrovanih, filmskih, plavih i zelenih« dodataka, čini materijal iz inostranstva koji je preveden ili prepričan »iz vrlo precizno idejno i ideološki angažovane zapadne štampe.« ⁴⁸ Strah je svakako bio preteran, ali zbog otvorenosti zemlje prema kulturnim uticajima iz inostranstva, postojala je stvarna opasnost od legalnog unošenja politički nepodobnih ideja. Ne bez razloga slepo prenošenje tričarija iz zapadne štampe viđeno je kao odvratanje pažnje od problema socijalističke izgradnje. Negovanje kulta zvezda koje je bilo svojevrсно propagiranje »slatkog života« zahvaljujući sreći a ne radu, s pravom je ocenjeno kao podrivanje socijalističkog morala. ⁴⁹ Opasnost je bila utoliko veća što su glavni konzumenti zabavne štampe bili omladinci (»ona omladina koju smo ispustili« – Rodoljub Čolaković). ⁵⁰ Izlaska iz začaranog kruga ekonomije i ideologije nije bilo: osuđena da se bori za čitaoce, i »ozbiljna«, informativno-politička štampa je morala da donosi zabavne sadržaje, uglavnom na isti način kao i zabavna, čiji je način pisanja u svom »ozbiljnom« delu kritikovala. ⁵¹

⁴⁷ Zapisnik sa sastanka Komisije za štampu o problemima štampe, 29. VIII 1952, AJ, 507 VIII, II/2-a (k. 3).

⁴⁸ Stenografske beleške sa sednice Komisije CK SKJ za idejna i društvena pitanja obrazovanja, nauke i kulture, održana 26. maja 1967. godine, AJ, 507, VIII, II/2-b (k. 18); Stenografske beleške sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, 19. XII 1967, AJ, 507, IV/26; Neka aktuelna pitanja koja se tiču položaja i uloge štampe u sadašnjoj društvenoj situaciji i jačanje uticaja SK na formiranje javnog mnjenja (podsetnik za diskusiju), 15. XII 1967, AJ, 507, IV/26; Šest odgovora o zabavi mladih, Borba, 1-2-V 1962, str. 12; Raković 2010: 100.

⁴⁹ O nekim pojavama u našoj štampi, 1954, AJ, 507, VIII, II/5 (k. 26); Aktuelni zadaci Saveza omladine u socijalističkom odgoju mlade generacije [1963.], AJ, 507, VIII, II/2-b (k. 12); Savjetovanje u Splitu [1963.], HDA, CK SKH, 1220, 4.98/1773; Stenografski zapisnik sa sastanka Ideološke komisije o pretkongresnim tezama, 11. VI 1964, HDA, 1220, 8.74/862; Zdrović 1975: 815–816, 820; Petrović 1975: 343; Petak 1975: 427–428; Jovanović 1955: 7.

⁵⁰ Zapisnik sa sastanka Ideološke komisije CK Jugoslavije (sic) na dan 3. II 1956. godine, AJ, 507, VIII, II/2-b (k. 5). Fuad Balić iz Komisije CK SKJ za idejna i društvena pitanja obrazovanja, nauke i kulture CK SKJ je izneo slično mišljenje. [Stenografske beleške sa sednice Komisije CK SKJ za idejna i društvena pitanja obrazovanja, nauke i kulture, održana 26. maja 1967. godine, AJ, 507, VIII, II/2-b (k. 18); Šest odgovora o zabavi mladih, Borba, 1-2-V 1962, str. 12.].

⁵¹ Tako se npr. u *Borbi* od 14. juna 1962. na str. 10 nalazi reklama za film *Volim, voliš* sa slikom lako odevene žene u vrlo zavodljivoj pozi. Sutradan *Borba* je objavila »Radio TV dodatak« sa čak dvanaest slika pevača i dve slike fudbalera. Dana 28. avgusta iste godine, na str. 10, *Borba* reklamira »veliki istorijski roman u nastavcima« čiji naslov je dovoljno govorio: »Teodora – od kurtizane do carice«. Na istoj strani je reklamirano i pokretanje *Strip revije*, koja je donosila sledeće stripove: »Vinetu«, »Bufalo Bil«, »Tri musketara«, »Začarana tapeta«, »Miša u svemiru« i »Zlatarevo zlato« [svakako domaći strip po romanu Augusta

Ideološki, moralno i politički nepoćudni sadržaji, posebno u primitivnoj formi, označavani su kao »šund«. Partijski ideolozi i deo javnosti u više navrata su podizali glas protiv šunda. Prvi val borbe protiv njega usledio je ubrzo posle promena u kulturnoj i unutrašnjoj politici početkom pedesetih godina. Šunda je bilo u zabavnoj štampi i zabavnim rubrikama još u prvim posleratnim godinama. Sa uvođenjem samoupravljanja, primesa tržišne ekonomije (bar u industriji zabave) i otvaranjem prema Zapadu (posebno na polju popularne kulture), počelo je njegovo bujanje. Zbog reakcije još snažnih konzervativnih snaga, već 1953. godine došlo je do »spontanih« ukidanja nekih zabavnih listova. Njih su ugasili njihovi izdavači, jer su navodno uvideli da treba da doprinesu vaspitanju omladine na kvalitetniji način.⁵² Međutim, zbog isprepletenosti ekonomskih i ideoloških interesa o kojima je bilo reči, opozicija zabavnoj štampi i šundu nikad nije bila jedinstvena, a to joj je oduzimalo deo snage. Bilo je dosta onih koji su uviđali potrebu postojanja i zabavne štampe. Oni su hteli da razdvoje dobru i nužnu zabavnu literaturu od šunda. Razum je pobedio kada se na njihovu stranu (tokom III kongresa SK Srbije) stavio i glavni partijski ideolog Edvard Kardelj.⁵³ Zahvaljujući tome i zakonima tržišta nije došlo do suštinskih promena. Već dve godine kasnije, opet se čuju žalbe da su kiosci prepuni šund-literature.⁵⁴

Njena rasprostranjenost ponukala je i samog predsednika Tita (koji se inače nije mnogo bavio detaljima praktične politike) da 1963. godine (uz modernu umetnost) istupi i protiv šunda.⁵⁵ Bio je to zanimljiv istovremeni udarac po obe krajnosti duhovnog stvaralaštva: avangardi i šundu. Na izvestan način on je odražavao službenu kulturnu politiku koja se držala srednjeg puta iako nije primenjivala represivne mere ni prema ekstremima kulturnog spektra. Izuzev nešto komešanja u »forumima«, Titova intervencija nije proizvela konkretne posledice.⁵⁶ Naprotiv: tek su šezdesete godine donele neviđeni procvat šund-literature i uopšte zabavne štampe

Šenoe – Z. J.J. Novi strip časopis je trebalo da se pojavi baš tog dana. *Borba* je dakle kao dnevni list (nalik drugim »ozbiljnim« listovima) koji je morao da se bori za tiraž, radila ono što je kao partijski organ po službenoj dužnosti osuđivala, tj. širila ono što su partijski ideolozi obično nazivali šundom.

⁵² Kolektiv, NIP »Omladina«, Praktično suzbijanje loše zabavne literature, *Borba*, 18. VI 1953, str. 2; Aktiv komunista i Upravni odbor NIP »Duga«, Za stvarnu inicijativu u borbi protiv šund literature, *Borba*, 16. VI 1953, str. 2. Budući da su oba pisma redakciji poslata u roku od dva dana, očito je da se radilo o dobro organizovanoj »spontanoj« akciji.

⁵³ Marković 1996: 480–481; Gatalović 2010: 147–148. Kardelj se saglasio sa postojanjem džez muzike i avanturističkih romana, pod uslovom da su kvalitetni. Pri tom je ukazao na potrebu kulturne zabave.

⁵⁴ Kako da se spreči poplava šunda, *Borba*, 20. III 1955, str. 6.

⁵⁵ Naša štampa je jedan od osnovnih faktora u formiranju i širenju socijalističke svesti, *Borba*, 13. II 1963, str. 2; Govor druga Tita na kongresu omladine, *Borba*, 24. II 1963, str. 2; Marković 1996: 482–483; Senjković 2008: 56–57.

⁵⁶ Vukobratović, Đukić, Vuković 1964: 4.

čiji je ona znatan deo bila.⁵⁷ Taj procvat je trajao do početka sedamdesetih godina. Onda je posle 21. sednice Predsedništva SKJ rešeno da se najzad nešto preduzme.⁵⁸ Prelazak sa reči na dela treba videti u kontekstu jačanja konzervativnih tendencija u to doba. Najzad se pribeglo onome što su čvrstorukci oduvek savetovali: administrativnim merama. No da se ne ugrozi liberalni imidž režima, one su bile kamuflirane kao ekonomske a ne ideološke. Početkom jula 1972. godine, prvo u »užoj Srbiji«, stupio je na snagu *Zakon o oporezovanju proizvoda i usluga u prometu*, kojim su oporezovane i publikacije koje bi nadležne komisije proglasile za bezvredne. Početkom naredne godine počela je primena *Zakona* i u ostatku zemlje. Odmah su se javili glasovi koji su s razlogom upozoravali da nema čvrstih kriterijuma šta je šund, tj. da se može desiti da u različitim republikama merila budu različita. Iskazana je i bojazan da će redukcija zabavne štampe ugroziti finansiranje informativno-političkih listova.⁵⁹ Jedan od vodećih izdavača zabavne štampe, *Dečje novine* iz Gornjeg Milanovca, žalio se da će ukidanje pojedinih šund-izdanja ugroziti izdavanje nekih nerentabilnih književnih i omladinskih časopisa te kuće.⁶⁰ Ova žalba je sadržala i slabo prikrivenu pretnju, ali poznavajući stanje na jugoslovenskom tržištu štampe, treba verovati da je u njoj bilo i dosta istine.

Porez na šund je zaista dosta pogodio zabavnu štampu i šund-literaturu, ali ih nije uništio. Njihovi tiraži su uprkos primeni *Zakona* ostali impozantni. Početkom osme decenije XX veka u Jugoslaviji su izlazile 73 periodične zabavne i ilustrovane publikacije u ukupnom tiražu od 6.214.000 primeraka po broju. Od tog broja, u Vojvodini je izlazilo 35,3%, u »užoj« Srbiji 30,9%, u Hrvatskoj 16,9%, u Bosni i Hercegovini 11,3% i u Sloveniji 5,6%.⁶¹ U trenutku kada je uveden porez, izlazila je 71 roto-serija sa 2.056 izdanja u 89.627.000 primeraka godišnje. Oslobođeno poreza bilo je 17 serija u 724 izdanja u ukupnom tiražu od 45.612.000 primeraka godišnje. Ostale zabavne publikacije su ugašene pred početak primene *Zakona* ili nedugo posle njegovog stupanja na snagu. Na taj način porezu je izmaklo samo 35% izdanja, što je naoko bio dobar rezultat. Ona su, međutim, činila 51% tiraža. To pokazuje da su »preživjele«

⁵⁷ U daljem tekstu ćemo se pozabaviti onim segmentom zabavne štampe koja je objavljivala šund-romane.

⁵⁸ Popović, Gavarić, Latković 1975: 411; Senjković 2008: 77–78.

⁵⁹ Ganović 1972: 4; G. V., O šundu – prema slobodnom uverenju, *Borba*, 12. VII 1972, str. 7. Nedoslednost kriterija i politički oportunitizam u procenjivanju šta je šund, vide se po tome što je edicija *Nikad robom* koja je objavljivala trećerazredni ali slavni strip o partizanskim kuririma Mirku i Slavku bila oslobođena poreza. (Up. Perišić 1975: 364–371)

⁶⁰ Obustavljeno izdavanje šunda, *Borba*, 11. VIII 1972, str. 5.

⁶¹ Popović, Gavarić, Latković 1975: 406.

najtiražnije serije.⁶² Periodična štampa je mnogo manje bila pogođena *Zakonom* od roto-serija: od 73, poreza su oslobođene 52 publikacije, što je bilo oko pet sedmina ukupnog tiraža te vrste štampe. Ova činjenica je tumačena njihovim navodno boljim kvalitetom i raznolikošću sadržaja, kao i većom spremnošću da unaprede kvalitet.⁶³ Nekim listovima je pretnja porezom bila dovoljna da se »poprave«. Nekima je čak uspelo da kasnije steknu i zavidan ugled i ozbiljnije čitaoce.⁶⁴ Opoprezovanje šunda, kao i svaka administrativna mera koja je u suprotnosti sa životnim potrebama, imalo je samo polovičan uspeh. Šund ne samo što nije nestao, već su godinu dana posle početka primene *Zakona*, po neslužbenim podacima, šund-romani činili polovinu ukupne književne produkcije u zemlji.⁶⁵ U tu statistiku nisu uračunati zabavni listovi od kojih su mnogi takođe bili nosioci šunda.

Porez na promet za pojedine publikacije službeno je tumačena kao čisto ekonomska mera »kojom se utiče na pozitivna kretanja u izdavačkoj delatnosti.« Po tom tumačenju, ona je navodno, tek tokom svoje primene uz ekonomsku dobila i druge dimenzije – moralnu, društveno-političku, kulturnu itd.⁶⁶ To, međutim, nije bila istina, jer da je mera bila ekonomska, bile bi oporezovane sve publikacije. Pošto to nije bio slučaj, očito je da je oporezivanje imalo prevashodno ideološki karakter i da je bilo u službi usmeravanja izdavaštva u skladu sa željama Partije. *Zakon* je sproveden polovično i uz vođenje računa o ekonomskim interesima, što svakako nije bilo po ukusu pojedinih čvrstorukaca iz establišmenta koji su tokom celog socijalističkog razdoblja zagovarali administrativne mere.⁶⁷ Kao i svaka represija, i ova je vremenom gubila

⁶² Popović, Gavarić i Latković su to tumačili boljim kvalitetom tiražnijih serija. Po njima, publika je birala kvalitetnije lako štivo. (Isto, 407.) Međutim, kvalitet nije bio presudan, jer u krajnjem slučaju, nije samo publika određivala tiraž, nego i novinsko-izdavačke kuće. Reč je bila o svojevrsnom kompromisu: šund komisije su imale više razumevanja za tiražnija i probitačnija izdanja koja su pomagala izdavačkim preduzećima da prežive i izdržavaju informativno-političke listove. Na prikriiven način priznato je da se uz estetske kriteriume, vodilo računa i o ekonomskim razlozima. (Opoprezovano jedanaest izdanja, Borba, 26.VII 1972, str. 7.)

⁶³ Popović, Gavarić, Latković 1975: 408.

⁶⁴ Glavni takav primer bio je *Start Vjesnikove* kuće. Odustavši od površne erotike, on je uveo mnoštvo raznovrsnih sadržaja iz oblasti politike, umetnosti i nauke, kao i intervjue sa domaćim i stranim istaknutim ličnostima. Zahvaljujući ovakvom uređivačkom konceptu među njegovim čitaocima je sredinom sedamdesetih godina bilo i 37,7% žena, kao i 25,2% administrativaca, 17,9% ljudi sa akademskim zvanjima, 23,5% učenika i studenata, 6% domaćica, 5,9% penzionera itd. (Sabljak 1975: 349; Petak 1975: 430.)

⁶⁵ Bošnjaković 1973: 7.

⁶⁶ Popović, Gavarić, Latković 1975: 411.

⁶⁷ Jedan od onih koji su to tražili u više navrata bio je Rodoljub Čolaković. [Zapisnik sa sastanka Ideološke komisije CK Jugoslavije na dan 3. II 1956. godine, AJ, 507, VIII, II/2-b (k. 5); Savetovanje o aktuelnim ideološkim pitanjima održano u CK SKJ 11. i 12. februara 1964, AJ, 507, VIII, II/4-d (k. 25); Kako da se spreči poplava šunda, Borba, 20. III 1955, str. 6.]

dah.⁶⁸ Primena *Zakona* je donela polovične rezultate, ali je izazvala nezadovoljstvo izdavača šund-literature koji su tvrdili da vlast nema pravo da uskraćuje ljudima pravo na zabavu po njihovom ukusu – posebno ako su oni sami za nju plaćali.⁶⁹ Umesto ukinutih listova pojavljivali su se novi,⁷⁰ a tri godine posle uvođenja *Zakona* još uvek je polovinu štampane produkcije činilo ono što su kulturni radnici prezrivo nazivali šundom.⁷¹

Uprkos *Zakonu* i formalno jasnim moralnim i kulturnim kriterijumima, tzv. »žuta« štampa vremenom je postajala sve »žuća«. Sve jača ekonomska kriza osamdesetih godina donosila je i krizu legitimiteta vlasti i ideologije SKJ. To je i nehotično širilo slobodu štampe. I dok se u »ozbiljnoj« štampi stvorila mogućnost otvaranja novih, do tada zabranjenih ili nepoželjnih tema, u zabavnoj štampi su se otvorile mogućnosti da se na još »žućić« način piše o starim temama. Po ugledu na filmske distributere u drugoj polovini osamdesetih godina izdavači zabavne štampe su na kioske doveli »tvrdu« pornografiju.⁷² Ona je na ironičan način bila pandan političkoj pornografiji koja je preplavila informativno-političku štampu. U zemlji u kojoj se sve raspadalo, granica između »ozbiljne« i »žute« štampe je postala krajnje nejasna: obe su stajale u službi profita i manipulacije.

Uz probleme finansija i kvaliteta, hroničan problem štampe u Jugoslaviji tokom razdoblja socijalizma bilo je pitanje njenog ravnomernog rasturanja. On nikada nije rešen na zadovoljavajući način. To pitanje je imalo dva aspekta. S jedne strane većina listova je imala najbrojniju čitalačku publiku u republikama u kojima je izlazila. S druge strane, dostava štampe na selo je uvek bila manjkava. Uprkos željama i naporima vlasti, seoska naselja nikad nisu bila snabdevena dovoljnim količinama štampe, a pogotovo ne dovoljno redovno.⁷³ Više faktora je na to uticalo: nepristupačan teren, nerazvijena saobraćajna mreža, a često i nemar lokalnih vlasti. Zato je štampa u socijalističkoj Jugoslaviji dobrim delom ostala gradski fenomen. Po jednom

⁶⁸ Uskoro deo izdavača više nije ni tražio mišljenje o oslobođenju od poreza, što je prolazilo potpuno nekažnjeno. (Popović, Gavarić, Latković 1975: 411.)

⁶⁹ Lebedinski 1975: 7.

⁷⁰ Neki od njih su bili vrlo kratkotrajni. (Popović, Gavarić, Latković 1975: 408–410.)

⁷¹ Lebedinski 1975: 7.

⁷² Kad deca neće da ručkaju..., *Borba*, 15–16. VII 1989, str. 6.

⁷³ Dimić 1988: 152; Stenografske beleške sa sastanka Druge grupe održanog 25. XII 1958. godine, AJ, 507, VIII, II/4-a (k. 21); Zapisnik sa savetovanja održanog 20. I 1948. sa rukovodiocima kulturnog sektora u agitpropima CK i PK po pitanju kulturno-masovnog rada, AJ, 507, VIII, II/4-d (k. 24); Neki problemi štampe, 1949, AJ, 507, VIII, VI/1 (k. 36); Informacija o korišćenju štampe, radia i televizije, 4. II 1960, IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 160; Štampa i radio-televizija u SR Srbiji, [1967.], IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 160; IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 540; Kevac, 1952: 2; Čolović 1961: 4; Timotijević 1963: 7; Kulturna politika i razvitak kulture u Hrvatskoj, 86.

istraživanju iz 1963. godine 27.935 naseljenih mesta je bilo bez prodavnica štampe. U njima je živelo 53% stanovništva. Ovo je bilo utoliko važnije što, sem u Sloveniji, nije postojala navika pretplate i sistem dostave štampe na kućnu adresu.⁷⁴ Po rezultatima tog istraživanja, Jugoslavija je po čitanju štampe bila na predzadnjem mestu u Evropi.⁷⁵ Naravno, kao i uvek, postojale su razlike među pojedinim republikama. Tako je 1963. godine u Sloveniji dolazilo 94,3 dnevna lista na 1000 stanovnika, dok je u Srbiji taj odnos bio 64,5 lista na 1000 stanovnika. Godine 1976. u Jugoslaviji je dolazilo 80 listova na 1000 stanovnika, po čemu je ona bila najgora u Evropi.⁷⁶ U Jugoslaviju je tokom celog posleratnog perioda uvožena štampa koja je velikim delom bila zabavnog karaktera.⁷⁷ Ona je, međutim, iz finansijskih i jezičkih razloga bila dostupna samo vrlo uskom krugu imućnijih i/ili obrazovanijih po velikim gradovima, kao i leti po turističkim primorskim mestima.

Videli smo da je jedva nešto više od polovine celokupnog stanovništva države spadalo u čitaoce štampe. Međutim, ne samo zato, čitalačka publika nije bila dovoljno istražena. Da bismo donekle stekli uvid u obeležja čitalaca zabavne štampe poslužićemo se analizom strukture čitalaca izdanja novinske kuće *Vjesnik*, koja je na sreću izdavala sve vrste zabavnih listova koje su u svom asortimanu imala i druga velika novinsko-izdavačka preduzeća po drugim republikama: klasične ilustrovane, ženske, sportske, radio-televizijske itd. Većina *Vjesnikovih* izdanja je prodavana u Hrvatskoj, ali treba pretpostaviti da su slični listovi u drugim republikama imali sličnu čitalačku publiku, tj. da su rezultati *Vjesnikovog* istraživanja dovoljno reprezentativni da bi se izvukli relevantni zaključci o ukusu publike širom zemlje. Predmet analize su bili čitaoci sledećih listova: *Sportskih novosti*, *Arene* (ilustrovani), *Svijeta* (ilustrovani, sličan *Areni* ali uglavnom namenjen ženskoj publici), *Studija* (radio-televizijski) i *Vikenda* (pretežno ženski). Prvo ćemo se osvrnuti na polnu strukturu čitalaca ovih listova.⁷⁸

	<i>S. novosti</i>	<i>Arena</i>	<i>Svijet</i>	<i>Studio</i>	<i>Vikend</i>
muškarci	91,9%	33,6%	5,4%	36,0%	29,2%
žene	8,1%	66,4%	94,6%	64,0%	70,8%

⁷⁴ Timotijević 1963: 7.

⁷⁵ Iza nje je bila samo Albanija.

⁷⁶ Sve teži položaj izdavača novina, *Borba*, 17. VII 1976, str. 6.

⁷⁷ Marković 1996: 238; Marković 1974: 7. U napisu se između ostalih spominju i »Playboy«, »I.U.I.«, »Playman« i »Neue Revue«, koji su po autoru dopisa, donosili neukusne i čak pornografske fotografije, tekstove i reklame. U to vreme uvozilo se oko 110 inostranih časopisa i publikacija. (Mujačić 1974: 5.)

⁷⁸ Špicer 1979: 33.

Obrazovna struktura čitalaca je bila sledeća:⁷⁹

	<i>S. novosti</i>	<i>Arena</i>	<i>Svijet</i>	<i>Studio</i>	<i>Vikend</i>
(ne)završena OŠ	21,9%	46,9%	25,4%	32,6%	23,6%
(ne)završena SŠ	58,6%	46,2%	53,5%	51,0%	57,9%
(ne)završena viša i visoka šk.	18,6%	6,4%	21,1%	15,2%	18,4%
b.o.	0,9%	0,5%	-	1,2%	0,1%

Iz druge tabele se vidi da su zabavni listovi imali najviše čitalaca među ljudima sa završenom ili nezavršenom srednjom školom. Procenat čitalaca u toj kategoriji premašivao je udeo u ukupnom stanovništvu – kako Jugoslavije, tako i Hrvatske – ljudi sa odgovarajućim obrazovanjem. S druge strane, udeo čitalaca sa (ne) završenom osnovnom školom je za sve listove bio manji nego što je bio njihov udeo u celokupnom stanovništvu.⁸⁰ To navodi na zaključak da je čitanje zabavne štampe većinom bila aktivnost ljudi sa određenim, iako često minimalnim obrazovanjem, kao i to da su i ljudi sa nešto više obrazovanja često čitali tu vrstu štampe. Oni su među čitaocima čak bili zastupljeni nesrazmerno svom udelu u ukupnom stanovništvu.⁸¹

Drugi vid zabavne štampe koji je u Jugoslaviji cvetao u socijalističkom razdoblju bili su serijski roto-romani. Iako su knjige zbog prosvetiteljske politike vlasti prvih godina posle Drugog svetskog rata bile jeftinije nego pre njega, to se ubrzo promenilo. Posle liberalizacije cena sirovina do koje je došlo 1950, knjige su postale nedostupne većini potencijalnih kupaca.⁸² Bibliotečka mreža je bila nedovoljno razvijena a biblioteke nedovoljno snabdevene, pa su se čitaoci koji su čitali prevashodno zbog zabave, u velikom broju okrenuli onome što su kritičari okarakterisali kao šund-literaturu.⁸³ Željne prihoda, novinsko-izdavačke kuće su im u tome izašle u susret.

⁷⁹ Isto, 47.

⁸⁰ Reč je o proceni. Usled različitog definisanja statističkih kategorija, nije moguće napraviti tačno poređenje. (Godine 1981. procenat stanovništva sa završenom osnovnom školom je bio 15,1% a sa završenom srednjom školom 15,2%. Državna statistika nije poznavala prelazne kategorije upotrebljene u *Vjesnikovom* istraživanju.) (Up. Statistički kalendar Jugoslavije 1981, str. 38.)

⁸¹ Po popisu iz 1981. godine, 2,8% stanovništva je završilo višu ili visoku školu ili fakultet. (Statistički kalendar Jugoslavije 1981, str. 38.) Kao i u prethodnom slučaju, državna statistika nije imala posebne kategorije za one sa nepotpuno završenim višim i visokim školama i fakultetima.

⁸² Protiv literarnog kiča, *Borba*, 5. XII 1954, str. 6; Banjeglav 1975: 404.

⁸³ Gatalović 2010: 123–124. Da je ekonomski momenat i te kako uticao na izbor literature pokazala je i jedna blic anketa početkom šezdesetih godina ispred jedne beogradske fabrike: radnici su mogli da odvoje 100 dinara za roman »X-100«, ali ne i 1.000 ili 2.000 za knjigu. (Stekić 1963: 618.)

Tiraži zabavnih romana u sveskama i u okviru listova već početkom šezdesetih godina dostigli su ogromne razmere. Samo u Srbiji su zasebno ili u listovima izašla 202 zabavna romana u ukupno 17.500.000 primeraka. U ovaj broj nisu uračunate zabavne biblioteke izdavačkih kuća, tj. knjige sa lakom literaturom.⁸⁴ Zato nije pogrešno reći da su šezdesete godine bile »zlatno doba« roto-romana – iako su se oni tokom celog razdoblja o kome govorimo dobro prodavali.⁸⁵ Broj naslova i tiraži ovog štiva rasli su tokom sedme decenije a vrhunac su dostigli 1970/71. godine. U Jugoslaviji je tada godišnje izlazila 71 serija roto-romana i stripova sa 2.140 izdanja u ukupnom godišnjem tiražu od 90.467.000. Ovo je značilo da je u proseku svaka sveska izlazila u 42.274 primerka. U odnosu na broj stanovnika bilo je to mnogo više nego u SAD-u, gde je jedan primerak dolazio na 1.171 stanovnika.⁸⁶ Ukupan tiraž roto-romana je po naslovu bio 7,5 puta veći od tiraža drugih izdanja.⁸⁷ Većina tih romana pripadala je ljubavnom, kaubojskom ili kriminalističkom žanru. Tu sliku treba samo donekle ublažiti: naravno da je bilo i bezvrednih dela u skupoj opremi uglednih izdavača knjiga, kao što je sporadično bilo i pokušaja da se štampaju umetnički vrednija klasična dela zabavne literature u roto-serijama.⁸⁸ Ipak, većina roto-romana je bila niskog nivoa, čega su bili svesni i njihovi čitaoci.⁸⁹ Međutim, komparativna prednost roto-romana je bila što su bili daleko jeftiniji od knjiga.⁹⁰

Šund-romani su se pojavljivali i u nastavcima u dnevnoj i nedeljnoj štampi. Preteča su im bili zabavni, često naučnofantastični, sovjetski romani u nastavcima koji su izlazili tokom prvih godina posle Drugog svetskog rata.⁹¹ Sa političkim i kulturnim okretanjem Zapadu, mnogi listovi su počeli sa objavljivanjem romana u nastavcima zapadnih autora. Na početku to su bili ugledni pisci čija dela su imala dobru

⁸⁴ Ile 1963: 609.

⁸⁵ Početkom šezdesetih godina prodavano je oko 20 miliona *samo* »krimića« godišnje. Milošević 1963: 628. Između 1971. i 1982. u Jugoslaviji je prodato 3.140 ljubavnih *romana* u 197.747.000 primeraka, tj. u proseku oko 16,5 miliona godišnje. (Čolić 1986: 23.) Čak i kada je kriza dosta nagrizla životni standard u drugoj polovini osamdesetih godina, *Vjesnikovi* ljubavni romani *Život* su izlazili u 30.000 primeraka po broju. (Mimica 1987: 44.)

⁸⁶ Jedan primerak je u Jugoslaviji dolazio na 375 stanovnika. (Petak 1975: 422–423.)

⁸⁷ Popović, Gavarić, Latković 1975: 406.

⁸⁸ Banjeglav 1975: 402. NIRO *Dnevnik* iz Novog Sada je u prvoj polovini sedamdesetih izdavao dela klasične književnosti u roto sveskama. Popović, Gavrić, Latković 1975: 410. Među njima je bilo i autora koji su po mišljenju kulturnog establišmenta bili na ivici kiča (Zilahi, Perl Bak), ali i ozbiljnih klasika kao što su L. N. Tolstoj, Flober, Igo, Zola, Turgenjev, Balzak i dr.

⁸⁹ Goja, 1986: 64.

⁹⁰ Stekić 1963: 618.

⁹¹ Neka pitanja sadržaja i karaktera ilustrovanih listova zajednička za sve (*Duga, Njiva, Ilustrovani vjesnik, Tovariš, Vidik*), 1949, AJ, 507, VIII, II/1 (k. 36). U tim listovima su izlazile i priče, humoreske i drugi književni prilozi.

prođu, kao što su Hemingvej, Golsvordi, Džek London i dr. Njihova dela su serijalizovana u uticajnim dnevnim i nedeljnim listovima, između ostalih i u partijskom organu *Borbi*.⁹² Uskoro se sa klasika zabavne književnosti prešlo na vrlo čitljive, uglavnom kriminalističke romane. Oni su se ponekad graničili sa šundom. Ubrzo je ova literatura, uglavnom uvezena sa Zapada, počela da se pojavljuje i u zasebnim sveščicama. Često se radilo o delima koja su se već pojavila u nastavcima na stranicama dnevnih listova.⁹³ Primetna je bila simultana pojava »lakih« i šund-romana, kao i stripova, na kioscima⁹⁴ i »lake« literature po knjižarama.⁹⁵ Očito, radilo se o dva aspekta iste pojave, a jasne i objektivne granice između »lake« i šund-literature nije bilo.⁹⁶ Radilo se o rastućoj komercijalizaciji. I izdavači knjiga, i štampe su se pod pritiskom novih ekonomskih prilika hitro preorijentisali na objavljivanje izrazito komercijalnih dela.⁹⁷ Ovo je išlo utoliko brže što je naznaka komercijalizma bilo već u doba »državnog socijalizma«. Još od tada pa praktično do propasti socijalizma, svako malo bi se dizali glasovi, protiv šund-literature i zabavne štampe. Uprkos tome, zabavna literatura je relativno kasno postala predmetom ozbiljnijih istraživanja.⁹⁸

Ono što je u vezi šund-literature brinulo partijske ideologe bila je mogućnost da se preko »lakog« štiva uvuku ideje koje bi bile tuđe ili čak neprijateljske jugoslovenskom društvenom uređenju. Strah je tu bio možda i izraženiji nego kod preuzimanja priloga iz zabavnih časopisa. Skoro svi šund-romani dolazili su sa Zapada, pa se u njima često nailazilo na veličanje kapitalističkog ekonomskog i pravnog sistema, pojedinih zapadnih sila (obično SAD), njihove ideologije, službi i ustanova (policije, obavestajnih službi, vojske).⁹⁹ Drugi problem je bio što je publika, posebno mlada, čitala šund-romane (kao i stripove i zabavnu štampu) na posredan način upijajući »meku« zapadnu propagandu, a zanemarujući informativnu štampu koja je bila zadužena za usmeravanje javnog mnjenja. Videli smo, međutim, da je i sama informa-

⁹² Milin 1963: 615; Vuković 1952: 2.

⁹³ Milin 1963: 615. Informativno-politička štampa je i kasnije objavljivala romane u nastavcima. Od 19 dnevnika, 1964. godine čak 15 je objavljivalo tu vrstu štiva. (Šta se podrazumeva pod šundom?, jun 1964, IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 177.)

⁹⁴ Z. H., Šteta je i hartije, *Borba*, 15. X 1952, str. 2.

⁹⁵ Ivanović 1953: 2.

⁹⁶ Aleksa Ivanović je za šund smatrao i knjige kao što su »Grof Monte Kristo«, »Lukrecija Bordžija« i »Grička vještica« (iako samu reč »šund« nije upotrebio). (Ivanović 1953: 2.)

⁹⁷ Za jevtinu knjigu, *Borba*, 30. VI 1952, str. 2.

⁹⁸ Džambo 1993: 34. Jugoslavija u tome nije preterano kasnila za razvijenim zemljama gde se sa proučavanjem trivijalne književnosti počelo tek šezdesetih godina XX veka. (Goja 1986: 64.)

⁹⁹ Stenografske beleške sa sastanka koji je organizovala Ideološka komisija Gradskog komiteta SKS sa grupom javnih i kulturnih radnika o tome šta se podrazumeva pod kičom i šundom, 27. VI 1964, IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 541; Milin 1963: 615; Stekić 1963: 617; Milošević 1963: 626; Gatalović 2010: 123–124.

tivna štampa bila mač sa dve oštrice, jer je i ona objavljivala trivijalne romane u nastavcima, kao i šarene zanimljivosti, uglavnom sa Zapada. Treća zamerka je bila u kulturnoj ravni: šund-literatura je potiskivala pravu književnost, čineći iluzornim podizanje kulturne razine stanovništva.¹⁰⁰ Na nivou marksističkog umovanja, trivijalna književnost je viđena i kao moderni »opijum za narod«. On je, međutim, mogao da bude ukinut samo ukidanjem otuđenja – na radu i u slobodno vreme.¹⁰¹ A baš za to u realnom socijalizmu nije bilo uslova. Konačan prigovor se ticao stamparskih grešaka i lošeg jezika prevoda.¹⁰² Pri tom oni kojima je smetalo ovo poslednje ponekad i nisu bili svesni da se radi o lošem (srpskom ili hrvatskom) jeziku originala.¹⁰³

Zabrinuti zbog mogućih negativnih uticaja, vlasti i tvorci kulturne politike su previđali neke za njih povoljne aspekte šund-literature. Najglavniji su bili: temeljni konzervativizam i mirenje sa svetom kakav jeste; eskapizam u funkciji sedativa; dopuna sivila svakodnevice; ublažavanje ličnog nezadovoljstva a time i stabilizacija postojećeg društvenog poretka.¹⁰⁴ Promakli su im i pozitivni aspekti kao što su propagiranje opšteljudskih vrednosti kao što su ljubav,¹⁰⁵ pravda,¹⁰⁶ i rad. Osim toga, neki su previđali činjenicu da su roto-romani i zabavna štampa donosili novac novinsko-izdavačkim preduzećima koji je, ako i nije predstavljao dobitak, bar umanjivao gubitke koje su ona na informativnoj štampi imala.¹⁰⁷ Poplava šund-romana¹⁰⁸ bila je logična posledica ekonomskog sistema koji je nastajao od početka pedesetih godina. Šezdesetih godina su komercijalni potencijal roto-romana spoznali i neki privatnici koji su, željni lake zarade, takođe počeli da ih objavljuju.¹⁰⁹

¹⁰⁰ Milankov 1975: 361.

¹⁰¹ Banjeglav 1975: 402–403.

¹⁰² Vajs 1975: 362.

¹⁰³ Tako Momčilo Milankov nije znao da se iza imena pisca popularnih krimi-romana o »Lunu, kralju ponoći«, Frederik Ešton, krije Mitar Milošević (1924–1995). Milankov je loš jezik krivo pripisao »prevodiocu«. Milankov 1975: 359.

¹⁰⁴ Moren 1967: 130–131; Goja 1986: 67–71.

¹⁰⁵ Koja u ljubavnim romanima uvek pobeđuje. (Goja 1986: 87.)

¹⁰⁶ Glavni likovi *krimića* su najčešće borci za pravdu. (Milankov 1975: 359.)

¹⁰⁷ Milin 1963: 615; Mandić 1975: 397; Luncer 1975: 398; Špicer 1979: 1. Želja za zaradom je bila razlog i što su ozbiljni listovi kao što su Politika ili NIN objavljivali šund-romane u nastavcima. (Indić 1963: 617.)

¹⁰⁸ Godine 1973. roto-romani su činili samo 7,5% naslova svih publikacija u zemlji, ali i čak 48% ukupnog tiraža od 101.546.000 primeraka. (Popović, Gavarić, Latković 1975: 409.)

¹⁰⁹ Zabeleženo je da se početkom 1962. g. izdavanjem dela Marije Jurić-Zagorke bavio Leo Car. (Rančić 1962: 7.) Dve godine kasnije uz njega time su se bavili i Dalibor Habeduš i Branko Injac iz Zagreba. (Šta se podrazumeva pod šundom, jun 1964, IAB, SKS, Organizacija SK Beograda, GK Beograd, 177.)

Budući da su roto-romani bili tako omiljeni, logično se nametala ideja o njihovom korišćenju za propagiranje vrednosti i ideja vladajućeg režima. Takvi pokušaji kreatora kulturne politike uglavnom nisu urodili plodom. Za to je postojalo više razloga. Jedan je bio manjak samopouzdanja kako kod potencijalnih autora, tako čini se još više, kod izdavača.¹¹⁰ Nastajao je utisak da pogodnih pisaca nema, a on nije bio potpuno pogrešan:¹¹¹ bilo je malo talentovanih domaćih autora koji su mogli da dovoljno zabavno pišu na teme pogodne za širenje službene ideologije.¹¹² Osim toga, deo autora koji bi se možda i prihvatili pisanja takve vrste literature, stideo se da to i uradi.¹¹³ Oni, pak, koji se nisu stideli i koji su imali više dara za šund-literaturu, pisali su kriminalističke i ljubavne romane koje su čitatelji više tražili, i to često pod inostranim pseudonimima.¹¹⁴ Na taj način su izdavačke kuće kod publike stvarale iluziju da uživa u nečemu što dolazi iz »belog sveta«.

Želja dobrog dela čitalaca da u mislima putuju u daleke krajeve bila je drugi razlog za neuspeh domaćih šund romana. »Laka« literatura je po definiciji eskapistička. Njeni čitaoci ne žele samo dobru zabavu, nego često i da bukvalno pobegnu od stvarnosti koja ih okružuje. Taj beg može biti u egzotične krajeve, u daleke zemlje, u davno prošla (obično »stara dobra«) vremena, u svemir, u daleku budućnost itd. Autori romana o svakodnevicu ili NOB-u morali su da budu izuzetno nadareni, na visini jednog Kapora, Majdaka, Tribusona, Pavličića, Dubravke Ugrešić ili Čopića da bi osvojili srca široke publike. Takvih pisaca je malo u bilo kojoj nacionalnoj književnosti, a oni i nisu u stanju da »proizvode« više desetina dovoljno dobrih »lakih« romana godišnje. Najbolji dokaz teze o ksenofiliji čitalaca roto-romana je neuspeli pokušaj lansiranja »jugo-ljubica«. Njih je publika odbacila iz dva bitna razloga: jer se njihova radnja odvijala u ambijentu domaće svakodnevice, i jer su uglavnom bili lišeni happy enda. Ono prvo je doživljaje junaka činilo donekle »običnim«, dok je ovo drugo bio ozbiljan prestup protiv nepisanih pravila žanra. Očito da »domestifikacija« mesta radnje nije podsticala identifikaciju već odbojnost. Isto je delovalo odsustvo happy enda, na koji su čitaoci takođe bili navikli i koji je predstavljao drugi bitan či-

¹¹⁰ Lazarević 1963: 626.

¹¹¹ Marković 1996: 481–482.

¹¹² To nije bilo nimalo lako. To pokazuje i pokušaj Mladena Oljače, u to vreme zapaženog mladog pisca. On je za *Omladinu* napisao neuspeli roto-roman o NOB-u »Tri života i dve smrti«. (P. B., O jednom romanu u nastavcima, *Borba*, 1. X 1953, str. 4.) Neki kritičari su u njemu našli tragove predratnog avanturističkog serijala Brandon Vid. (Marković 1966: 481.)

¹¹³ Marković 1996: 481.

¹¹⁴ Inostrane pseudonime su od pisaca tražili i izdavači. (Milin 1963: 615.) Uz Mitra Miloševića najuspešniji domaći autor je bio Nenad Brixxy (1924–1984), koji je pisao humorističke i kriminalističke romane pod pseudonimom Timothy Tatcher.

nilac nestvarnosti koji je »ljubiće« približavao bajkama – u ovom slučaju za odrasle.¹¹⁵ Uz sve to, uključen je bio i finansijski momenat: inostrani zabavni romani bili su jeftiniji od domaćih, te tako izdavačima isplativiji.¹¹⁶

Prema (ponovo nepotpunim i nesistematičnim) istraživanjima, publiku roto-romana činili su čitaoci koji u velikoj većini slučajeva nisu bili korisnici biblioteka. Struktura korisnika biblioteka bila je obrnuto srazmerna strukturi čitalaca šund-romana. Po istraživanju Narodne biblioteke SR Srbije, obrazovna struktura čitalaca šund-romana je obuhvatala 17,24% nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika, 13,39% osoba niže stručne spreme, 10,6% kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika, 7,43% srednjoškolaca i svega 0,9% studenata.¹¹⁷

Detaljnije ispitivanje publike svojih roto-romana izvršila je najveća novinska kuća u Hrvatskoj, *Vjesnik*. Ljubavne romane *Život* najviše su čitale žene, i to većinom one između 15 i 30 godina (32,4%), kao i sredovečne do 60 godina (46,6%).¹¹⁸ U pogledu obrazovanja, 31,8% je završilo samo osnovnu školu ili ni to, 56,6% je imalo nezavršenu ili završenu srednju školu, a 11,6% nezavršenu ili završenu višu ili visoku školu.¹¹⁹ Očito, radilo se o štivu za slabije obrazovane čitaoce (čitateljke). Nasuprot »ljubićima«, vestern-romane *Lasa* su uglavnom čitali mlađi muškarci do 30 godina, samo jedna petina bila je starijih od 30 godina, 19,3% je imalo manje od 15 godina, 60% između 15 i 30 godina, 9,0% između 30 i 40, dok su ostali čitaoci bili stariji.¹²⁰ U pogledu školske spreme 30,3% čitalaca *Lasa* je imalo nezavršenu ili završenu osnovnu školu, 57,3% nezavršenu ili završenu srednju školu a 8,3% nezavršenu ili završenu višu ili visoku školu.¹²¹ Drugim rečima i vestern-romane su čitali uglavnom ljudi nižeg obrazovanja. Među *Vjesnikovim* izdanjima izdvajala se kriminalističko-ljubavna edicija *Trag*. Nju su podjednako čitali pripadnici oba pola. Među njima oko polovina je imala dosta razvijenu naviku čitanja. Tu je 8,4% čitalaca bilo mlađe od 15 godina, 45,3% je bilo između 15 i 25 godina, 8,4% između 25 i 30, 10,5% između 30 i 40, 14,7%

¹¹⁵ Goja 1986: 74–75. Činjenica da je radnja ljubavnih romana smeštena u sadašnjost nije prepreka za njihovo prihvatanje. Bitno je da se ne radi o konkretnoj »sadašnjosti« čitalaca, tj. čitateljki. Radnja većine takvih romana se odvija u SAD ili Velikoj Britaniji (Isto, 83). Tako sadašnjost »prizemljuje« takve romane čineći ih uverljivima, sugerisući istovremeno da je (ljubavnu) sreću moguće ostvariti u stvarnom životu. (Isto, 82.) Podilazeći čežnji publike za dalekim zamljama, slovenački prevodioci nemačkih »lekarških« romana su radnju iz Sloveniji u svemu bliske Nemačke, selili u udaljeniju i »egzotičniju« Englesku. (Kališnik 1975: 375.)

¹¹⁶ Lazarević 1963: 626.

¹¹⁷ Petak 1975: 424.

¹¹⁸ Špicer 1979: 11, 39.

¹¹⁹ Isto, 47.

¹²⁰ Isto, 13, 39.

¹²¹ Isto, 47.

između 40 i 50, a 10,5% između 50 i 60 godina.¹²² Time je ova edicija imala ravnomerniju polnu i starosnu strukturu od »čisto« ženskog *Života* i »čisto« muškog *Lasa*. I obrazovna struktura čitalaca *Traga* je bila nešto drugačija: samo je 14,8% čitalaca bilo sa nezavršenom ili završenom osnovnom školom, 55,8% sa nezavršenom ili završenom srednjom školom, a čak 27,3% je imalo završenu ili nezavršenu višu ili visoku školu.¹²³ To je ovu ediciju činilo »najdubokoumnijim« štivom, među svim *Vjesnikovim* izdanjima, sa izuzetkom ilustrovanog lista *Start*, koji je bio spoj erotike i *middle-brow* odnosno *high-brow* tekstova.

Zanimljivo svetlo na čitalačke navike ove publike baca i čitanost knjiga među njima. Tako 24,5% čitalaca *Života*, 32,4% čitalaca *Lasa* i samo 17,9% čitalaca *Traga* nikad nije čitalo knjige. Retko ih je čitalo 37,0% čitalaca *Života*, 34,5% čitalaca *Lasa* i 36,8% čitalaca *Traga*. Bar jednu knjigu mesečno čitalo je 37,7% čitalaca *Života*, 32,4% čitalaca *Lasa* i čak 43,2% čitalaca *Traga*.¹²⁴ Iz ovih podataka se vidi da je većini čitalaca ove tri edicije jedna od njih bila jedino literarno štivo, ali i da je relativno mnogo njih uz šund-romane čitalo i knjige. Da bismo dobili pravu sliku o čitalačkim navikama celokupnog stanovništva, nedostaje nam podatak koji njegov procenat su činili čitaoci ove tri edicije.

Profesionalna struktura čitalaca tri edicije izgledala je ovako:¹²⁵

	<i>Život</i>	<i>Laso</i>	<i>Trag</i>
službenik	28,5%	15,9%	40,2%
učenik	20,8%	35,8%	26,3%
NKV,PKV,KV,VKV	20,7%	33,7%	8,3%
domaćica	17,7%	2,6%	11,6%
student	4,2%	4,8%	8,4%
penzioner	5,4%	4,1%	3,2%

Naša saznanja o čitaocima »ljubića« dopunjavaju nalazi jednog drugog istraživanja iz 1986. Po njima 92,1% muškaraca nikad nije čitalo tu vrstu literature, dok je kod žena taj procenat bio manji: 64,0%.¹²⁶ Utvrđeno je i da je najviše čitalaca koji su čitali mesečno (a takvih je najviše) bilo u uzrastu do 29 godina (20%) i od 30

¹²² Isto, 17, 39.

¹²³ Isto, 47.

¹²⁴ Isto, 67.

¹²⁵ Isto, 52.

¹²⁶ Jilek 1986: 90.

do 39 godina (15,0%). U starijim uzrastima čitanost je opadala. Podaci nisu potpuno uporedivi zbog primene različitih kategorija, ali je ovo istraživanje pokazalo da su među »mesečnim« čitaocima najbrojniji bili službenici (31%), radnici (13%), stručnjaci (12%), zanatlije (10%), rukovodioci (8%), poljoprivrednici (3%) te ostali (5%). Procenat radnika i službenika među »sedmičnim« čitaocima bio je isti (7%), a samo su »ostali« bili zastupljeni u većem procentu (19%) nego među »mesečnim« čitaocima.¹²⁷ U toj glavnoj »mesečnoj« grupi, najviše su čitali ljudi sa srednjom školom (18,0%), ali je bilo relativno dosta i onih sa završenom višom ili visokom školom (10,3%), ali i onih sa završenih pet do osam razreda osnovne škole (10,0%).¹²⁸

U istraživanju iz 1986. ispitivani su i motivi čitanja ljubavnih romana. Pokazalo se da su odmor i relaksacija bili glavni motivi za 44% muških i 48% ženskih čitalaca. Zanos je bio glavni za 23% muškaraca i 12% žena, a zaborav za 12% muškaraca i 16% žena.¹²⁹ Iako su odmor i razonoda odvojeni od zaborava, očito je da su oba motiva eminentno eskapistička. Na određeni način to bi se moglo tvrditi i za zanos. Očito da su ljubavni romani lažnom literaturom zadovoljavali stvarnu potrebu za opuštanjem i privremenim bekstvom od problema. Bio je to »beg iz trivijalne stvarnosti na trivijalan način«,¹³⁰ i svojevrсно priznanje neuspešnosti jugoslovenskog socijalizma.

Zabavna štampa u Jugoslaviji je dosta rano stekla autonomiju unutar kontrolisanog sistema štampanih medija. Vremenom ona je (uključujući šund-romane) u pogledu tiraža postala pretežniji deo celokupne štampe. Osamostaljivanje novinsko-izdavačkih preduzeća i kulturno otvaranje prema Zapadu, koji su bili izazvani ras- kidom sa Staljinom, primoravali su novinske kuće da dohodak stiču zabavnim listovima i roto romanima, čiji je sadržaj najčešće dolazio sa Zapada. Prihodi od zabavne štampe su korišćeni za izdržavanje informativno-političke štampe koja je širila propagandu i ideologiju vladajućeg režima, ali je cena po vlasti bio prodor zapadnih ideja, shvatanja i mode. Istovremeno, doprinoseći zabavi i opuštanju stanovništva i skrećući mu pažnju i odmarajući ga od svakodnevnih teškoća, ona je razgrađivala društvenu napetost i posredno stabilizovala socijalistički poredak. Iz tih razloga zabavna štampa je imala veoma važno mesto kako u medijskom sistemu zemlje, tako i u celokupnoj »društvenoj nadgradnji«.

¹²⁷ Goja 1986: 90–91.

¹²⁸ Isto, 92.

¹²⁹ Isto, 94.

¹³⁰ Afrić 1986: 15.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

- AJ – Arhiv Jugoslavije (Beograd), Fond Ideološka komisija Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (507).
HDA – Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Fond Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (1220).
IAB – Istorijski arhiv Beograda (Beograd), Fond Savez komunista Srbije. Organizacija Saveza komunista Beograda, Gradski komitet Beograd.

Objavljeni izvori

- Ile, Eduard: Uvodno izlaganje [na proširenom plenumu Kulturno-prosvetne zajednice Srbije]. *Kulturni život* 4(1963)5, str. 609–614.
Indić, Triva: Šund-literaturu nameću čitaocu sami izdavači. *Kulturni život* 4(1963) 5, str. 616–617. *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989.
Kulturna politika i razvitak kulture u Hrvatskoj. (»Crvena knjiga« i drugi dokumenti), Republički komitet za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, Republička samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb 1982.
Lazarević, Raša: Povećanje cene zabavnih romana neće povećati plasman dobre knjige, *Kulturni život* 4(1963)5, str. 625–626
Luncer, Vilko: Zabluda je da se zarađuje na zabavnim i roto izdanjima. *Kulturni život* 16(1975)6.
Mandić, Igor: Kulturna politika jednog društva se vodi kroz masovne medije. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 395–397.
Milin, Ljuba: Zabavni romani treba da govore o našoj stvarnosti. *Kulturni život* 4(1963)5, str. 614–616. *Statistički kalendar Jugoslavije 1981*, Beograd 1981.
Stekić, Živojin: Kroz kriminalne romane se vešto provlači strana propaganda. *Kulturni život* 4(1963)5, str. 617–618.

Novinski članci

- Aktiv komunista i Upravni odbor NIP »Duga«, Za stvarnu inicijativu u borbi protiv šund literature. *Borba*, 16. VI 1953, str. 2.
B. P.: O jednom romanu u nastavcima. *Borba*, 1. X 1953, str. 4.
Bošnjaković, Gordana: Ozbiljna upozorenja i lepa iznenađenja. *Borba*, 1. VII 1973, str. 7.
Čolović, Mile: Preprodaja štampe. *Borba*, 6. II 1961, str. 4.
Ganović, Dragan: Ekonomika šunda. *Borba*, 5. VII 1972, str. 4.
Govor druga Tita na kongresu omladine. *Borba*, 24. II 1963, str. 2.
H., Z.: Šteta je i hartije. *Borba*, 15. X 1952, str. 2.
Ivanović, Aleksa: Može li naša izdavačka delatnost biti bolja. *Borba*, 3. II 1953, str. 2.
Jovanović, Ljubiša: Bez mere i ukusa. *Borba*, 20. II 1955, str. 7.
Kad deca neće da ručkaju.... *Borba*, 15–16. VII 1989, str. 6.
Kako da se spreči poplava šunda. *Borba*, 20. III 1955, str. 6.

- Kevac**, Boško: Da štampa stigne u svako selo. *Borba*, 21. VII 1952, str. 2.
- Kolektiv, NIP »Omladina«, Praktično suzbijanje loše zabavne literature. *Borba*, 18. VI 1953, str. 2.
- Lebedinski**, Slavko: Šund neumoljivi. *Borba*, 16. VIII 1975, str. 7.
- Marković**, Vladimir: Inostrani šund – neoporezovan. *Borba*, 11. VII 1974, str. 7.
- Mujačić**, I.: Odnos prema stranim sredstvima informisanja. *Borba*, 16. VII 1974, str. 5.
- Naša štampa je jedan od osnovnih faktora u formiranju i širenju socijalističke svesti. *Borba*, 13. II 1963, str. 2.
- Obustavljeno izdavanje šunda. *Borba*, 11. VIII 1972, str. 5.
- Oporezovano jedanaest izdanja. *Borba*, 26. VII 1972, str. 7.
- Protiv literarnog kiča, *Borba*, 5. XII 1954, str. 6.
- Rančić**, Dragoslav: Baronese putuju sa zembiljima. *Borba*, 3. I 1962, str. 7.
- Sve teži položaj izdavača novina. *Borba*, 17. VII 1976, str. 6.
- Šest odgovora o zabavi mladih. *Borba*, 1-2-V 1962, str. 12.
- Štampa u kolapsu. *Borba*, 16. VII 1987, str. 3.
- Štampa u makazama. *Borba*, 19. VIII 1985, str. 3.
- Timotijević**, Dušan: Zašto se u našoj zemlji štampa nedovoljno čita. *Borba*, 28. XII 1963, str. 7.
- Vukobratović**, D., **Đukić**, S., **Vuković**, Zdravko: Pomoć zabavno-revijalnoj štampi. *Borba*, 8. III 1963, str. 4.
- Vuković**, Čedo: Naši listovi i domaća literatura. *Borba*, 12. VI 1952, str. 2.
- Za jevtinu knjigu, *Borba*, 30. VI 1952, str. 2.

LITERATURA

- Afrić**, Vjekoslav: Socijalizam i masovna kultura. U: Snježana Čolić (ur.), *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986, str. 5–17.
- Banjeglav**, Mirko: Savremeni »opijum za narod«. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 402–404.
- Bešlin**, Branko: *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini (1933–1941)*. Platoneum, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, Sremski Karlovci 2001.
- Božilović**, Nikola: *Kič kultura*. Zograf, Niš 2006.
- Čolić**, Snježana: Nekoliko napomena o masovnoj kulturi, trivijalnoj književnosti i ljubavnim romanima. U: Snježana Čolić (ur.), *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Zagreb 1986, str. 18–24.
- Dimić**, Ljubodrag: *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Nolit, Beograd 1988.
- Džambo**, Jozo: Zur Erforschung der Popularliteratur in Jugoslawien. Ansätze, Themen, Probleme. U: Klaus Roth (ur.), *Südosteuropäische Popularliteratur im 19. und 20. Jahrhundert*. Südosteuropäische Gesellschaft, München 1993, str. 33–49.
- Gatalović**, Miomir: *Darovana sloboda. Partija i kultura u Srbiji 1952–1958*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 2010.
- Goja**, Jadranka: Trivijalna književnost i strukturalne komponente ljubavnih romana. U: Snježana Čolić (ur.), *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986, str. 62–88.

- Hadžagić,** Muzafer: Zabavni tekstovi u večernjoj informativnoj štampi. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 335–342.
- Janjetović,** Zoran: Mickey Mouse in a Socialist Country or the Yugoslav Youth Looking Through the Western Window. *Tokovi istorije* 16(2009)3, str. 162–176.
- Jilek,** Miroslav: Neke karakteristike čitalaca ljubavnih romana. U: Snježana Čolić (ur.), *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986, str. 89–97.
- Kališnik,** Štefan: Serijski »Dr romani«. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 373–380.
- Marković,** Predrag J.: *Beograd između istoka i zapada 1948–1965*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996.
- Maze,** Kaspar: Bezgranična zabava. *Uspom masovne kulture 1850–1970*. Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Mekenli,** Rajmond, **Floresku,** Radu: *U potrazi za Drakulom*. Tisa, Beograd 2006.
- Milankov,** Momčilo: Kriminalistički i ljubavni romani u roto-seriji. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 356–361.
- Milošević,** Mita: Kriminalni romani izdaju se i zbog velikih zarada. *Kulturni život* 4(1963)5, str. 626–628.
- Mimica,** Vesna: Uzor – život u »ljubiću«. *Potkulture* 2(1987)3, str. 44–49.
- Moren,** Edgar: Duh vremena. Kultura, Beograd 1967.
- Perišić,** Miodrag: Strip sa tematikom iz Narodnooslobodilačke borbe. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 364–372.
- Petak,** Antun: Socio-kulturni aspekti zabavne štampe. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 413–431.
- Petrović,** Aleksandar Saša: Radio-televizijske revije. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 343–345.
- Petranović,** Branko: *Istorija Jugoslavije III. Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Nolit, Beograd 1988.
- Popović,** Gordana, **Gavarić,** Dragoljub, **Latković,** Dušan: Uticaj poreske politike na izdavačku delatnost u oblasti zabavno revijalne i roto štampe, *Kulturni život*, 16(1975)6, str. 405–413.
- La presse, radio, television, film en Yougoslavie*. Institut yougoslave de journalism, Belgrade 1961.
- Raković,** Aleksandar: *Rokenrol u Jugoslaviji 1956–1968: izazov socijalističkom društvu* (doktorska teza u rukopisu). Beograd 2010.
- Sabljak,** Tomislav: Erotika između kulture i konjunktura. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 345–353.
- Senjković,** Reana: *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Hrvatski institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2008.
- Spehnjak,** Katarina: *Javnost i propaganda Narodnog fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945–1952*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2002.
- Špicar,** Gruda: Čitaoci *Vjesnikovih* romana i stripova. RO Vjesnik, Zagreb 1979.
- Vajs,** Kalman: Vestern romani u roto-serijama. *Kulturni život* 16(1975)6, str. 362–363.
- Zadrović,** Ante: Pogled u zabavnu štampu. *Naše teme* 4(1961)6, str. 809–820.

ENTERTAINMENT PRESS IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

Zoran Janjetović

The Institute for Recent History of Serbia

SUMMARY: The press in Yugoslavia was under strict control of the new, communist regime right after WWII. After the breach with Stalin in 1948 the country started turning West. Within that framework, workers' self-management and larger independence of companies were introduced. Newspaper companies had to make profit so they increasingly turned to entertainment materials from the West that they reproduced uncritically. The government was afraid of foreign and anti-socialist influences, but there were few real measures to stop them. One of them was the special tax in early 1970s which remained without significant effect. Dime novels were also part of the entertainment press and they made part of the money needed to support the political press.

Keywords: *press, entertainment press, dime novels, junk, propaganda*